

De zachtheid van steden

Academisch stadsonderzoek en de schone letteren

The cities of the world are known to most of us through their literature, their poetry. We have studied the bare facts of their location and population in the geography lessons of our school days, shared their triumphs, their turbulence and their grief as the media bring them before us. But the sense of inwardness, of intimacy, of being an inhabitant of those homes and a familiar of those streets, we shall realize, if we reflect a moment, comes to us through our reading of their literature. And it is above all in the poetry that the sudden moments of insight and illumination come.

Shirin Kudchedkar (1995)

In *Signs of the City*, een BBC-documentaire over Londen die een jaar of wat geleden werd uitgezonden, laten verschillende schrijvers hun gedachten gaan over de Engelse hoofdstad en steden in het algemeen. J.G. Ballard peinst op de roltrappen van het futuristische Lloyd's gebouw over het Londen van de eenentwintigste eeuw en Jeanette Winterson mijmert over de dromen die mensen naar de stad doen verlangen. Op een bankje in het park, met uitzicht over het silhouet van de stad, praat ze over ambities om rijk en beroemd te worden, belangwekkende mensen te ontmoeten en mooie dingen te maken. Tegen de achtergrond van snel gemonteerde stadsbeelden klinkt af en toe – tussen de in beeld gebrachte personages door – een ingetogen commentaarstem die in prachtig Engels een citaat voordraagt uit het boek *Soft City* van Jonathan Raban. 'Grote steden zijn, anders dan dorpen of stadjes, flexibel van karakter', luidt een van de kenmerkende passages uit het boek (Raban 1975: 10) die de filmkijker te horen krijgt. 'We kneden hen in onze verbeelding; op hun beurt vormen ze ons door de weerstand die ze bieden als we proberen ons persoonlijk stempel op ze te drukken'. Misschien wordt de kern van Raban's perspectief uitgedrukt in de passage die op dit citaat volgt. 'Het leven in steden', betoogt de auteur, 'schijnt mij een vorm van kunst te zijn en we hebben de vocabulaire van kunst, van stijl, nodig om de bijzondere relatie te beschrijven tussen mens en materie die te

vinden is in het voortdurende creatieve spel van het stedelijke bestaan'. 'De stad zoals we ons haar voorstellen', luidt vervolgens Raban's conclusie – nog steeds op dezelfde pagina van het boek,

(...) de zachte stad van de illusie, mythe, ambitie en nachtmerries, is net zo werkelijk, misschien nog werkelijker, dan de harde stad die men op kaarten en in statistieken, in stadssociologische monografieën en in de demografie en de architectuur kan terugvinden.

Over de tegenstelling tussen literatuur en wetenschap zoals deze hier wordt geponeerd gaat deze bijdrage. De 'harde' stad versus de 'zachte' stad. Raban's visie op de stad is nog steeds een uitdaging. Is er wel sprake van een tegenstelling? Hoe slaag ik erin de nauwelijks grijpbare 'zachte' kant van de stad bij mijn onderzoek te betrekken? In hoeverre wordt de wetenschap door de literatuur geïnspireerd en beïnvloed? Vaak wordt daarbij gedacht aan de vorm – wetenschapsbeoefenaren zouden van literatoren kunnen leren hoe ze helder moeten schrijven, zodat de resultaten van hun onderzoek ook door gewone mensen gelezen en begrepen kunnen worden. Of aan de manier waarop wetenschappelijke producten aan de man worden gebracht, met aantrekkelijke titels en pakkende omslagen. Ik vermoed het bestaan van een meer omvangrijke wisselwerking, hoewel het niet simpel is deze exact vast te leggen. Wie romans en gedichten leest, komt menigmaal in werelden terecht die met behulp van wetenschappelijke benaderingswijzen niet geopend kunnen worden. Maar waar zit 'm dat nou in? Ik doe in dit artikel een voorzichtige en voorlopige poging de relatie wetenschap en literatuur nader voor het voetlicht te brengen. Om af te bakenen wat we precies bedoelen als we het hebben over 'wetenschap' en 'literatuur', vergelijk ik de pretenties van beide genres. Dan laat ik zien wat bedoeld wordt als we het over de 'zachte' benadering van de literatuur hebben: romanschrijvers en dichters vragen aandacht voor menselijke emoties, ambities en dromen waar we in de 'harde' wetenschap, die telt en meet, geen geschikte begrippen voor hebben. Ten slotte laat ik zien dat literaire inspiratie niet tot deze moeilijk grijpbare verschijnselen beperkt hoeft te zijn, maar soms aanzienlijk veelzijdiger is. Vooral in exploratieve onderzoekssituaties. Ik probeer mijn betoog zoveel mogelijk toe te spitsen op concrete auteurs en omstandigheden. Ik beperk me tot voorbeelden uit de stadssociologie en ik baseer me op eigen onderzoek op dat gebied. In hoeverre mijn ervaringen door vertegenwoordigers van andere stromingen in de sociologie of antropologie worden gedeeld, kan ik niet of nauwelijks beoordelen. Romans en gedichten vormen helaas zelden of nooit een gespreksonderwerp in academisch gezelschap.

1. Criteria

Voordat Raban zich aan het schrijven van *Soft City* zet, oriënteert hij zich breed in de gespecialiseerde literatuur. Daarin onderscheidt hij zich van vele anderen die over dit onderwerp meningen te berde brengen, de meesten nemen niet de moeite zich serieus in het onderwerp te verdiepen. Hoewel hij een duidelijke voorkeur aan de dag legt voor geschriften van 'amateur-onderzoekers' als Lewis Mumford en Jane Jacobs en voor negentiende-eeuwse, min of meer journalistieke, reportages van sociale ontdekkingsreizigers als Charles Booth, Henry Mayhew en Friedrich Engels, raadpleegt hij ook enig werk uit de academische vakliteratuur. Hij heeft titels ter hand genomen uit de geografische, planologische en architectonische hoek en in de bibliografie van *Soft City* zijn tevens enkele verwijzingen te vinden naar 'klassieke' sociologische auteurs over de stad, zoals Erving Goffman, William Foote Whyte en zelfs Robert Ezra Park. *Soft City* is er voor een groot deel aan gewijd Raban's eigen ervaringen als 'geletterde' stadsbewoner en stedelijke toerist te vergelijken met wat de 'gecijferden' uit wetenschappelijke kring daarover te berde hebben gebracht. Gezien de aard van het huiswerk dat hij zo ijverig heeft gedaan, zou je zeggen: hij weet waarover hij praat.

Raban's oordeel is in twee punten samen te vatten. Ten eerste is hem opgevallen dat indien er al mensen voorkomen in de wetenschappelijke geschriften, de auteurs hen zorgvuldig onherkenbaar hebben gemaakt en hebben ondergebracht in tabellen en grafieken. Stadsbewoners zijn volgens Raban in de wetenschappelijke literatuur geen mensen van vlees en bloed, maar slechts nummers. Als zodanig figureren ze in abstracte grootheden als bevolkingsomvang en bevolkingsdichtheid. Het tweede punt is in de ogen van Raban van groter belang: wetenschapsbeoefenaren zijn geneigd steden te presenteren als menselijke samenlevingsvormen die gebaseerd zijn op klare, rationale principes. Maar met je intuïtie voel je al aan dat dit niet juist kan zijn, merkt de schrijver op. Intussen is zo'n uitgangspunt er wél verantwoordelijk voor dat je in wetenschappelijke geschriften over de stad geconfronteerd wordt met een overweldigend gevoel van onwerkelijkheid. Als Raban het werk van wetenschappelijke auteurs leest, zegt hij,

184

(...) ben ik nooit in staat in hun steden of hun stedelingen te geloven. Het is nog niet eens zozeer dat de mensen en hun sociale bestaan geschematiseerd en schetsmatig worden gepresenteerd, maar dat ze schijnen thuis te horen in een cultuur die volkomen verschillend is van de mijne. (Raban 1975: 160)

Steden hebben in Raban's visie eerder een magisch dan een rationeel karakter en dat is dus precies wat hij mist in de door hem bestudeerde wetenschappelijke literatuur.

Ik denk dat het niet al te moeilijk is de schrijver eenzijdigheid en mis-

schien zelfs luiheid te verwijten. Veel van de literatuur die hij heeft bestudeerd is verouderd – ook al in de tijd dat hij zijn boek schreef – en kan volgens geen enkele maatstaf dienen als representatief of toonaangevend voor wat er aan academisch stadssociologisch onderzoek wordt verricht. Hele tradities van onderzoek zijn hem ontgaan, maar zelfs bij de literatuur die hij ter hand heeft genomen bevindt zich werk dat bepaald niet correspondeert met zijn strenge oordeel. Om een voorbeeld te noemen: William Foote Whyte's befaamde *Street Corner Society*, de studie van een Italiaanse buurt in het noorden van Boston (Whyte 1943). Het boek is het resultaat van een jarenlang onderzoek op basis van 'participerende observatie'; Whyte was door een riantie studiebeurs van Harvard University in staat onder te gaan in de buurt om deze van binnenuit te bestuderen. Hij heeft met zijn vrouw een lange periode ter plaatse gewoond en raakte nauw bevriend met 'Doc', de leider van een groepje jongens dat op een bepaalde straathoek placht rond te hangen. Whyte is door dit strategische contact niet alleen in staat geweest een weergaloos portret te schetsen van hoe zo'n 'jeugdbende' zich door de jaren heen ontwikkelt en als organisatie functioneert, maar ook om te laten zien hoe de buurt door dit soort sociale verbanden haar eigen identiteit bewaart en met de buitenwereld in contact staat. 'Doc' en zijn volgelingen bewijzen belangrijke diensten aan de grote politieke bazen als het tijdens de verkiezingen noodzakelijk is om stemmen te werven. Politieke machines en, zoals Whyte suggereert, de georganiseerde misdaad, zijn voor tal van 'kansarme' jongeren uit een etnische enclave belangrijke kanalen waardoor sociale stijging gerealiseerd kan worden. Hoewel Whyte's studie zo'n vijftig jaar na het verschijnen van de eerste editie in 1943 zwaar onder vuur is komen te liggen (Boelen 1992), betwist niemand de uitzonderlijke kwaliteiten van het onderzoeksverslag en de enorme theoretische mogelijkheden die Whyte's inzichten te bieden hebben. *Street Corner Society* is niet alleen fraai geschreven, de personen die de onderzoeker tijdens zijn verblijf heeft leren kennen zijn allerm minst in cijfers en tabellen weggemoffeld. Anders dan je op grond van Raban's algemene oordeel misschien zou denken, worden ze als authentieke mensen ten tonele gevoerd met hun eigenaardigheden en specifieke karaktertrekken, maar ook met hun kenmerkende manieren van spreken, denken en doen. Het is geen toeval dat critica Boelen de personages uit het boek vele jaren na dato feilloos wist op te sporen – 'Doc' zelf was overigens overleden. Tussen twee haakjes: we stuiten hier op een interessante variant van 'herhaalbaarheid' van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, een methodologisch criterium dat doorgaans slechts met zogenaamd kwantitatief onderzoek wordt geassocieerd. Van North Side, de buurt waar Whyte zijn onderzoek heeft verricht, wordt geen steriele, op rationele grondslagen opgetrokken stadswijk gemaakt, maar een stedelijk gebied, dat gekenmerkt wordt door sociale heterogeniteit, en daardoor complexiteit en gelaagdheid. Ondanks deze tegenwerpingen lijkt het erop dat Raban's oordeel onderstreept en versterkt wat in brede kring als typerend wordt gezien voor de verschillen tussen 'literatuur' en 'weten-

schap'. Romanschrijvers en dichters hebben oog voor ongrijpbare zaken als gevoelens, stemmingen en atmosferen terwijl academici slechts af kunnen stemmen op datgene wat telbaar en meetbaar is. Straks geef ik een paar concrete voorbeelden van het soort gevoelens dat in de romanliteratuur over steden wordt beschreven. Laat ik nu eerst stilstaan bij wat we in het algemeen als de pretenties van de wetenschap en die van de literatuur kunnen beschouwen.

2. Kloof

Ik denk dat het voor de helderheid van de discussie van belang is om een moment stil te staan bij de achterliggende gedachtewereld. Waar hebben we het over als het gaat om de verschillen tussen deze twee benaderingen van de werkelijkheid? Als je je buigt over de pretenties en ambities van de literatuur en de wetenschap dan lijkt de kloof op het eerste gezicht inderdaad onoverbrugbaar. Maar nadere analyse zou anders kunnen uitwijzen. Vanaf het prille begin van de academische sociologie hebben de beoefenaren zich beziggehouden met de vraag op grond van welke criteria je zou kunnen spreken van wetenschappelijke kennis. Bekend zijn de overwegingen van William I. Thomas, de belangrijkste grondlegger van de Amerikaanse sociologie. Toen hij omstreeks 1920 samen met Florian Znaniecki het boek publiceerde dat nog vele jaren lang zou blijven gelden als de invloedrijkste studie van de twintigste eeuw – *The Polish Peasant in Europe and America* (Thomas en Znaniecki 1918; 1927) –, was er nog allerminst sprake van overeenstemming bij vakgenoten. De sociologie zou ergens over moeten gaan, stelde Thomas als eerste eis. Hij was een duidelijke voorstander van het vak als een empirische wetenschap. Er dient een bepaalde afbakening van de sociale werkelijkheid plaats te vinden, waarop sociologische uitspraken betrekking hebben en waarover sociologen zich met gezag kunnen uitspreken. Zelf hield hij zich bezig met verschijnselen als migratie, assimilatie, de positie van vrouwen en sociaal pathologische fenomenen als criminaliteit en verslaving en hoewel hij nog niet in staat was een bepaald maatschappelijk gebied daarmee op een samenhangende wijze af te bakenen, dacht hij op de goede weg te zijn. Ook al omdat het ging om verschijnselen waar andere disciplines (nog)

186

geen aanspraak op maakten. Ten tweede achtte hij het noodzakelijk dat er een systematisering zou worden toegepast op de elementen die aan de te onderzoeken verschijnselen te onderscheiden waren. Vervolgens zouden de wetenschappelijke procedures met een zo groot mogelijke precisie moeten worden uitgevoerd en ten slotte, stelde hij zich voor, moest de sociologie een zekere mate van praktische bruikbaarheid hebben. De sociologie moest tot iets leiden en zich niet beperken tot navelstaanderij.

We herkennen hierin zonder moeite het viertal criteria dat vijftig jaar na Thomas door de Amsterdamse socioloog Johan Goudsblom – die overigens nergens naar zijn Amerikaanse voorganger verwijst – nog eens naar

voren wordt geschoven, respectievelijk: reikwijdte, systematiek, precisie en (maatschappelijke) relevantie (Goudsblom 1974: 16 e.v.). Het zijn volgens hem de 'pretenties van waartoe sociologen menen in staat te zijn' en de 'criteria waarnaar hun prestaties beoordeeld worden' (Goudsblom 1974: 17). Als we ervan uitgaan dat sociologische studies inderdaad op deze criteria beoordeeld worden (wat in de praktijk overigens, ironisch genoeg, zelden of nooit gebeurt), ontwaren we onmiddellijk een grote kloof met de literaire wereld. Moeten romans, verhalen of gedichten ergens over gaan? Soms lijken ze over zo'n beetje alles te gaan wat er zich in de wereld en ver daarbuiten afspeelt, afgespeeld heeft of nog zal afspelen, maar soms gaan ze ook over schijnbaar niets. James Joyce beschrijft in zijn magistrale *Ulysses* één dag uit het leven van één man te Dublin – als wetenschappelijke studie schiet dit werk hopeloos tekort, maar als roman kunnen we er schijnbaar nooit genoeg van krijgen. Als het gaat om de systematiek kunnen we in de wereldliteratuur gemakkelijk boeken aanwijzen die zich (op onderdelen) onderscheiden door een zekere systematiek. In hoofdstuk 42 van *Moby Dick* bijvoorbeeld, behandelt Herman Melville de 'witheid' van de walvis waaraan dit schitterende boek zijn naam heeft te danken. De kleur wit dient er in de natuur dikwijls toe om de schoonheid te verhogen, zoals het geval is bij parels en marmer. In de wereld van mensen symboliseert wit de allerhoogste waarden. De koning van Siam vereert de witte olifant, bijvoorbeeld, en het Oostenrijkse vorstenhuis draagt wit. Aan witte stieren en witte honden wordt op bepaalde plekken op aarde goddelijke kracht toegeschreven en in het algemeen wordt wit geassocieerd met waarden als maagdelijkheid, vrolijkheid, adel en eer. Maar, realiseert Melville zich via Ishmael, de verteller van het verhaal over de jacht op de vreselijke walvis: als witheid wordt gecombineerd met afschuwelijke wezens of verschijnselen, dan leidt dit ogenblikkelijk tot hoogtepunten van angst en terreur. De witte haai, de ijsbeer, de witte kleur van spoken en geestverschijningen en, uiteraard, het wit van de dood. Hoe fraai systematisch dit alles ook moge zijn, tegenover *Moby Dick* zijn talrijke literaire meesterwerken te noemen waar systematiek geen enkele rol van betekenis lijkt te spelen.

Bij het criterium van praktische, maatschappelijke relevantie kunnen we overeenkomstige opmerkingen plaatsen. Er zijn perioden in de geschiedenis geweest dat politici en hun aanhang uit alle macht geprobeerd hebben schrijvers aan te zetten tot politieke correctheid, tot het aanwenden van de creativiteit ten bate van bepaalde maatschappelijke groeperingen of standpunten. Er zijn literatoren die hun hele reputatie hebben gevestigd op een dergelijk engagement, zoals de Nederlandstalige schrijfster Monika van Paemel, die uitsluitend boeken schrijft over het milieu, de oorlog tussen de seksen en andere brandhaarden in de wereld (Jensen 2000). Het is trouwens de vraag of maatschappelijk 'engagement' hetzelfde is als praktisch nut. Hoe dan ook: de eigenschappen die kenmerkend geacht kunnen worden voor de wetenschap komen dus wel degelijk óók voor in literair werk, alleen worden ze in de literaire wereld niet als toetsende criteria ge-

bruikt. Een sociologische studie zonder precisie verliest veel van haar wetenschappelijke waarde, maar een roman hoeft niet door precisie te worden gekenmerkt om toch als meesterwerk te worden erkend. Een fraaie illustratie van de literaire 'vrijheid' is te vinden in een interview met de Ierse schrijfster Muriel Spark, dat werd afgedrukt in *NRC-Handelsblad* (15 september 2000). Spark vertelt hoe ze haar loopbaan als auteur begonnen is met literaire kritieken en een biografie van Mary Shelley. Ze is de laatste jaren weer tot dat werk teruggekeerd door het schrijven van haar autobiografie, maar ze geeft uitdrukkelijk te kennen dat ze zich het liefst met fictie bezighoudt. 'Ik heb veel plezier beleefd aan het schrijven van mijn autobiografie', zegt ze tegen haar ondervrager, 'en ik heb nog steeds een tweede deel in de pen'. Dan komt het:

Maar bij non-fictie kun je niets op papier zetten zonder het aan de documenten te toetsen. In fictie kun je doen wat je wilt, je hoeft je alleen te houden aan de wetten van de waarschijnlijkheid.

Het is duidelijk: romanschrijvers, vertellers van verhalen en dichters kunnen doen en laten wat ze willen – en zelfs van de 'wetten van de waarschijnlijkheid' hoeven ze zich niks aan te trekken, aangezien deze vanzelfsprekend slechts in het hoofd van Muriel Spark bestaan en nergens anders.

Een dergelijke vrijheid is voor beoefenaren van de wetenschap ondenkbaar. Toch zou het mogelijk moeten zijn dat vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen en de literatuur elkaar beter verstaan dan op basis van de bovengenoemde criteria misschien denkbaar lijkt. Wat door Goudsblom niet wordt genoemd, maar voor menig beoefenaar van de sociologie en vooral de sociale en culturele antropologie als belangrijk criterium voor wetenschappelijke kennis bij de beschouwingen betrokken zou moeten worden, is dat van de *levensechtheid*. De resultaten van wetenschappelijk spoorwerk zouden een min of meer getrouwe afspiegeling moeten vormen van de sociale werkelijkheid – en wel zodanig dat degenen die er kennis van nemen zich erin kunnen herkennen. 'Dat is niet hetzelfde als een wetenschappelijk bewijs', zegt Whyte (1993: 370), die een dergelijke 'herkenning' als toets voor de validiteit van sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft voorgesteld, 'maar mensen zouden tot weinig komen als ze alleen maar konden afgaan op verbanden die door wetenschappelijke procedures waren geijkt'. We kunnen Raban's teleurstelling met de resultaten van academisch stadsonderzoek wellicht beter begrijpen, als we haar zien in deze termen. Wat hij naar voren brengt, komt in feite neer op het volgende: het wetenschappelijke stadsonderzoek is misschien relevant, systematisch en precies en kan daarnaast een imponerende reikwijdte hebben – allemaal tot je dienst – maar het is desondanks niet bijzonder 'levensecht'. Raban herkent zich er niet in en kan er zijn eigen ervaringen niet in plaatsen; het is alsof de academische inzichten afkomstig zijn van een andere planeet. Als we mogen aannemen dat dit inderdaad een waarheidsgetrouwe formule-

ring is van Raban's positie, kunnen we ons opnieuw buigen over het karakter van de stadssociologie en het andere academische stadsonderzoek, om enkele verschillen en overeenkomsten met de literatuur nog iets verder te exploreren. Ik teken hier wellicht ten overvloede aan, dat de vergelijking tussen wetenschap en literatuur op tal van andere manieren uitgevoerd kan worden, zoals onder andere mag blijken uit recente studies van Lehan (1998) of Keunen (2000) – maar het ligt ver buiten het bestek van deze bijdrage om daar verder op in te gaan.

3. Zacht

Een belangrijke traditie in het wetenschappelijke onderzoek naar de aard van steden en stedelijke verschijnselen beschouwt de stad zoveel mogelijk op basis van elementen en kenmerken die telbaar en meetbaar zijn. De Amerikaanse socioloog Louis Wirth legde voor deze benadering een solide grondslag in zijn beroemde artikel over 'stedelijkheid' als een manier van leven (Wirth 1938). Een centrale eigenschap van steden is dat ze een groot aantal uiteenlopende mensen op een betrekkelijk klein oppervlak bijeenbrengen, aldus Wirth. Deze omstandigheid bepaalt de manier waarop stedelingen zich gedragen, de vluchtigheid en onpersoonlijkheid van hun onderlinge betrekkingen. Wirth heeft de aandacht vooral gericht op de omvang van de bevolking en de bevolkingsdichtheid en heeft het twintigste-eeuwse stadsonderzoek daarmee een sterke geografische en demografische impuls toegediend. De aard van de bevolkingsconcentratie in steden heeft bij stedenbouwkundigen en planologen geleid tot een concentratie op het vraagstuk van de stedelijke morfologie: hoe moeten steden worden aangelegd en gebouwd om grote mensenmassa's te huisvesten, van werk te voorzien en te vervoeren? Wat is de beste plek voor straten, pleinen en parken en op welke manieren moeten delen van de stad met elkaar verbonden worden? Nadruk ligt daarbij op rationele principes als 'nut' en 'efficiency'; in uitzonderlijke gevallen soms ook op artistieke schoonheid. De invloedrijke stedenbouwkundige Le Corbusier heeft hartstochtelijk gepleit voor de scheiding van functies binnen steden – om daarmee doelmatigheid en overzichtelijkheid te bevorderen. Mensen zouden in verschillende ruimtes moeten wonen en werken en de woonomgeving zou zoveel mogelijk dienen te worden gevrijwaard van vervoersstromen. Traditionele straten, vol met mensen en activiteiten, mochten in zijn ogen niet meer worden gebouwd, ze waren te vol met lawaai, te donker en te smerig en vergiftigden daardoor de huizen en gebouwen waarlangs ze liepen. Steden behoren te bestaan uit hoge torens, lege vlakten en brede verbindingswegen, vond Le Corbusier. De stedenbouwer dacht aan een 'verkeersmachine' voor uitsluitend snelverkeer, ver uit de buurt van woongebieden en dus eveneens uit het zicht en het gehoor van voetgangers (Fyfe 1998: 2, 3). De toepassing van deze principes heeft tot rampzalige gevolgen geleid, zoals eenvoudig is vast te stellen op desolate plekken als Brasi-

lia, Chandigarh of Yamoussoukro en in tal van twintigste-eeuwse nieuwbouwwijken van steden over de hele wereld, maar dit heeft allerm minst geleid tot het overboord zetten van zulk gedachtegoed.

Academische stadsonderzoekers en –ontwerpers worden veelal gedreven door wat wel ‘architecturaal determinisme’ is genoemd: de heilige overtuiging dat het menselijke gedrag bepaald en gestuurd wordt door de inrichting en aard van de gebouwde omgeving. Veel licht, lucht en ruimte in de woonomgeving zou mensen gelukkig en gezond maken en minder doen neigen naar opstandige, destructieve impulsen. Vanuit de wetenschap zélf zijn zulke ideeën al dikwijls aangevochten, zij het zonder veel resultaat. Met name onder sociologen wordt regelmatig de vraag opgeworpen naar de manier waarop mensen het stadsleven ervaren. Correspondeert dat wel met hoe de ontwerpers zich dat hadden gedacht? In dat verband heeft Herbert Gans een onderscheid gemaakt tussen ‘potentiële omgeving’ en ‘effectieve omgeving’ (Gans 1991): het eerste begrip duidt op de bedoelingen die de ontwerpers hebben gehad met hun inrichting van de stedelijke omgeving, het tweede op het daadwerkelijke gebruik dat mensen van die omgeving maken. Hoezeer beide ‘omgevingen’ kunnen verschillen, is duidelijk geworden uit het werk van Kevin Lynch (1960). Hij liet zien dat mensen een ‘beeld van hun stad’ in het hoofd hebben dat aanzienlijk verschilt van wat architecten, stedenbouwkundigen, planologen en andere ontwerpers zoal hebben bedacht. Stedelingen vinden hun weg niet aan de hand van grote monumenten, het officiële wegnnet of allerlei administratieve grenzen, maar op grond van aanwijzingen die persoonlijk en informeel zijn: winkeltjes, straatlantaarns, werkzaamheden, medebewoners, en dergelijke. Uit een studie van Sally Merry (1981a; 1981b) komt naar voren dat ontwerpen ten dienste van de veiligheid van stedelijke plekken – in het jargon ‘defensible space’ genaamd – weinig effect sorteren als je geen rekening houdt met de manier waarop de betrokken bewoners effectief met deze ruimte omgaan. Je kunt woningen zodanig ontwerpen dat de bewoners vanuit hun zitkamer toezicht kunnen houden op wat zich in de buurt afspeelt – om zodoende de buurtcontrole te versterken. Maar stadsbewoners worden gekenmerkt door een grote mate van sociale en culturele heterogeniteit: sommige categorieën stedelingen voelen zich wellicht geroepen om deze sociale controle uit te oefenen, maar andere categorieën wenden zich er juist uitdrukkelijk van af. Dat heeft niet alleen met leeftijd te maken, of gebondenheid aan de buurt, maar ook met moeilijk grijpbare factoren als etnische en culturele identiteit. Het is met name deze kant van het stedelijke bestaan die door Raban in de schijnwerpers is gezet. De stad is niet ‘hard’ en ‘stug’, maar juist ‘plooibaar’ en ‘zacht’. Omdat een ontwerper of stedenbouwkundige ergens een gebouw heeft neergezet, een straat heeft aangelegd of een park heeft ontworpen, aldus Raban, wil dat nog allerm minst zeggen dat wij – als gebruikers van de stedelijke omgeving – inzicht hebben in de achtergronden of bedoelingen. Waarom heeft het park de vorm gekregen die het heeft? Waarom loopt de straat van oost naar west? Wat is de

functie van het gebouw? Waarom is het daar neergezet? Waarom juist in een bepaalde periode? Als we er al over nadenken, staan we in de meeste gevallen voor ondoorgrondelijke raadsels, volgens nog steeds Raban. Wat achter de tekentafel misschien ooit 'logisch' of 'redelijk' leek, kan in gerealiseerde vorm volstrekt onbegrijpelijk zijn geworden.

Wat in *Soft City* naar voren komt is dat de 'gebouwde omgeving' – hoe verstaend en onverzettelijk deze er ook uit mag zien – geen bepalende invloed uitoefent op het gedrag van stedelingen en al zeker geen uniforme manieren van denken en doen tot gevolg heeft. Op z'n minst is er sprake van een wisselwerking tussen stedelingen en hun omgeving. De stedelijke omgeving is onbestemd, laat veel te raden over en staat ons toe er van alles op te projecteren. We laten onze dromen los op de stad, onze aspiraties en illusies, maar ook onze angsten en nachtmerries. In de 'harde' wetenschap hebben we geen geijkte methoden om deze schijnbaar vluchtige verschijnselen op een geschikte manier waar te nemen en vast te leggen. Maar ze vormen wel bij uitstek het thema dat aan talloze romans, verhalen en gedichten over de stad ten grondslag ligt. Een paar, misschien wat willekeurige, maar daarom niet minder veelzeggende voorbeelden kunnen volstaan. Veel scherper dan in welke 'harde' wetenschappelijke studie dan ook, komt in deze 'zachte' romanliteratuur tot uiting wat het stadsleven voor mensen betekent en waarom mensen massaal naar de stad trekken. Daarbij mag Rebecca – 'Becky' – Sharp uiteraard niet ontbreken, het ambitieuze meisje dat haar scholing had gekregen op de jonge meisjesschool in Chiswick Mall van mevrouw Pinkerton. Beroemd en rijk zou ze worden. Het vertrek uit Chiswick Mall mocht er zijn. Becky kon meerijden met Amelia Sedley, die werd afgehaald door de koets van haar ouders. Becky zou een paar dagen bij de familie Sedley in Londen doorbrengen voordat ze zich als kersverse gouvernante bij haar eerste werkgever zou melden. Alle meisjes die van de school afscheid namen, kregen een exemplaar van *Johnson's Dictionary* mee, met daarin een vriendelijke, maar opvoedende opdracht van directrice Pinkerton. Becky was overgeslagen, omdat ze een weeskind was en uit een armelijk gezin van kunstenaars stamde. Vlak voordat de koets vertrok, drukte de zuster van mejuffrouw Pinkerton haar toch een exemplaar in de hand. 'Je kan ons nu eenmaal niet verlaten zonder het woordenboek', had ze gemompeld. Op het moment van vertrek deed Becky, met een gezicht dat bleek was van razernij, het raam van de koets open. Ze slingerde het boek voor de voeten van de verbijsterde achterblijvers. Toen ze in de kussens terugzakte, maakte de verbeten haat op haar gezicht plaats voor een ontspannen glimlach. 'Dat was het verhaal van *Johnson's Dictionary*', zei ze, 'godzijdank ben ik weg uit Chiswick. Ik haat het hele gedoe en ik hoop dat ik de school nooit meer hoeft te zien'. En in woede ging het verder: 'Ik wou echt dat Chiswick Mall op de bodem van de Thames lag en als mejuffrouw Pinkerton nog binnen zou zijn, haalde ik haar niet naar buiten, als je dat maar weet'. Becky Sharp speelt een prominente rol in wat wel de meest ne-

gentiende-eeuwse van alle negentiende-eeuwse romans wordt genoemd, William Makepeace Thackeray's weergaloze *Vanity Fair* uit 1847. Wat de bevrijding van Becky uit het beklemmende milieu van de keurige meisjesschool vooral betekent, is de mogelijkheid om af te reizen naar de grote stad, naar Londen. Ze droomt van paardrijden in het park, eten in modieuze restaurants, avonden in het theater en de opera, zich hullen in oogverblindende kleding en van ontmoetingen met interessante en invloedrijke mensen. Becky Sharp is een *gold digger*, ze schrikt nergens voor terug om haar dromen te realiseren. Maar uiteindelijk zal ze in het stof bijten.

Bijna honderd jaar later, omstreeks 1930, schrijft de Italiaans-Amerikaanse schrijver John Fante het korte verhaal *In the Spring*, over de boezemvrienden Jake en Burt. Avond in, avond uit zitten ze samen onder een boom, sigaretten rokend uit de pakjes die Burt van zijn vader heeft gestolen. Ze hebben een grondige afkeer van de provincieplaats waar ze wonen en zijn opgegroeid – Boulder, Colorado. Ze raken niet uitgepraat over de successen die ze zouden boeken als iemand ontdekte wat een fantastische honkballers ze waren. 'Ik haat dit stadje', verzucht Burt, 'waarom moest ik uitgerekend hier geboren worden?'. 'Het is een plaats voor boerenhufters', zegt Jake, 'niet eens groot genoeg voor derdeklas amateurhonkbal'. Terwijl ze verder roken, droomt Jake van de enorme krantenkoppen die aan hem gewijd zouden zijn als hij de ene wedstrijd na de andere zou winnen in stadions vol met mooie meiden. 'Als ik mijn leven over kon doen', zegt hij, 'zou ik in een huis worden geboren dat recht tegenover het Yankee Stadium stond. Wat mij betreft was het een vervelozе, vieze oude hut met een lekkend dak. Wat heb je nou aan geld? Kan mij niks schelen'. De jongens besluiten van huis weg te lopen en te liften naar Arizona om zich daar aan te sluiten bij de New York Giants. Een paar dagen na hun vlucht worden ze door een agent van politie weer bij hun ouderlijk huis afgezet.

Aan meer voorbeelden geen gebrek. Het is bijna in het jaar 1900 dat Hein Mol als jongen van zeventien jaar met de boot arriveert te Rotterdam. Z'n vader heeft er een baan gekregen en neemt het hele gezin mee om een nieuw leven te beginnen. Mol haalt de tocht later in zijn memoires op. Hij beschrijft zichzelf als 'een der vele duizenden, die van het platteland en uit de kleine steden, naar de groote havenstad zijn getrokken, aangetrokken door den lichtschijn van het groote-stadsleven en met de hoop op goed geldverdiēnen'. De migratie naar de stad was een soort 'sprookje' in de dorpen van Zuid-Holland, Brabant en Zeeland waar 'met open mond en ooren' naar werd geluisterd. Af en toe kwamen er voormalige plaatsgenoten op bezoek, die al eerder de stap naar de grote stad hadden gewaagd. 'Zij brachten met dikke sigaren in het hoofd', herinnert Mol zich, 'met hun confectiepakken en gleufhoeden, door het plaatsje waar wij woonden en sneden in de kleine kroegjes op van het 'groote stuk geld' dat zij verdiēden. Voor geen geld gingen zij weer naar hun negorij terug (...)'. Geen wonder dat de aankomst in Rotterdam voor de jonge Hein Mol een verpletterende ervaring is.

Het was avond, toen de boot aan de Oosterkade meerde en de groote drukte, die daar heerschte, maakte op ons allen een geweldigen indruk (...). De talloze scheepslichten op het donkere water, het jagen van de kleine, vlugge sleepbooten, die onder schel gefluit het schuimende nat doorklieften, het donderend geweld, veroorzaakt door het ertslossen uit de op stroom liggende schepen en daarboven het met sterren bezaaide uitspansel, dat alles was fantastisch, sprookjesachtig en grootsch. (Mol 1980: 18)

Voor Caroline Meeber is de confrontatie met Chicago – in omstreeks dezelfde periode als Hein Mol naar Rotterdam vertrekt – minstens zo overweldigend. Ze is net achttien jaar als ze met vier dollar op zak, een tasje met toiletpullen, een paar boterhammen voor onderweg en een snippertje papier met het adres van haar zuster, de trein instapt. Op weg naar het grote avontuur in de bruisende metropool. Uit het raam van de trein ziet ze het landschap voorbijvliegen en ze mijmert over hoe de stad eruit zal zien. Vanaf haar vroegste jeugd heeft ze over Chicago horen praten. Als ‘zus Carrie’, zoals Caroline door haar broertjes en zusjes wordt genoemd, werk en onderdak vindt, zal de rest van de familie haar beslist achterna reizen. ‘Chicago is in ieder geval gigantisch groot’, denkt ze, ‘er is veel licht en lawaai en er is van alles aan de hand. De mensen zijn er rijk. Je vindt er enorme warenhuizen. De trein doet haar best om er zo snel mogelijk te komen’. Tijdens de reis wordt ze aangesproken door Chas Drouet, een handige vertegenwoordiger, die aanbiedt om haar rond te leiden in de stad. Als man van de wereld weet hij precies waar je wezen moet. Hij vertelt haar over het stadsleven en de uitgaansgelegenheden. ‘Je zult er van smullen’, belooft hij. ‘Je moet naar het Lincoln Park en de Michigan Avenue. Ze zetten overal wolkenkrabbers neer. De stad is zo groot dat ze een tweede New York is. Er is zoveel te zien – theaters, menigten van mensen, prachtige huizen. O, je zult er dol op zijn!’. Theodore Dreiser, die de roman *Sister Carrie* in 1900 publiceerde, laat merken dat de verlokkenende beschrijvingen van Chas Drouet een pijnlijk schokje teweegbrengen in Caroline’s dromerijen. Ze voelt zich nogal nietig tegenover al die pracht en praal. Tenslotte gaat ze niet voor de lol naar Chicago, ze moet er een bestaan zien op te bouwen. Toch lijkt haar toekomst plotseling veelbelovender dan ooit.

193

Dromen over de stad – de opwinding van alles wat je er kunt meemaken en bereiken – en de sprong uiteindelijk wagen, de schepen achter je verbranden en op weg gaan om je geluk te beproeven. Het is een centraal thema in de literatuur, maar ook in persoonlijke brieven en dagboeken. Sommige schrijvers hebben er hun roem en reputatie aan te danken, van anderen is het werk in het niets verdwenen – maar de lezers waren er altijd door gegrepen. Het levert inspiratie op voor steeds weer nieuwe dromen en nieuwe verhuizingen. Zulke dromen horen onlosmakelijk bij de stad – maar he-

laas, zoals gezegd, academische stadsonderzoekers zijn er nooit in geslaagd er een geschikte vocabulaire voor te ontwikkelen, zo ze het al ooit hebben geprobeerd. De ambities, de hoop en de verwachtingen die op de stad worden geprojecteerd zijn vluchtig, persoonlijk, vaak eenmalig en ijl – ze lenen zich niet voor het grove wetenschappelijke werk van tellen en meten en vormen typisch het voedsel voor de schrijvers en dichters. Wat Raban in *Soft City* uiteindelijk bepleit, is de ontwikkeling van een nieuwe vocabulaire dat recht doet aan die kant van het stedelijke bestaan. Beoefenaren van de wetenschap hebben in potentie aanzienlijk meer van kunst en cultuur te leren dan een beetje leuk schrijven en aardige boekjes uitgeven. Het gaat om de aard van de wetenschappelijke waarneming zélf. In dat verband zou een studie, waarin systematisch werd geprobeerd de resultaten van ‘literair onderzoek’ en sociologisch onderzoek naar steden en stadsleven te vergelijken, interessante uitkomsten moeten bieden. Een dergelijke studie zou overigens niet eenvoudig zijn op te zetten en uit te voeren. In het volgende gedeelte van deze beschouwing laat ik zien hoe ik mezelf heb laten inspireren door stedelijke literatuur bij enkele recente onderzoeksactiviteiten in Glasgow en Bombay. Dat is grotendeels onbewust gegaan en heeft bepaald niet plaatsgevonden op basis van vooropgezette bedoelingen. Geen van beide steden kan bogen op een verpletterende hoeveelheid van inspirerende wetenschappelijke studies, dus heb ik geprobeerd mij op mijn onderzoeksactiviteiten te oriënteren door romans en gedichten te lezen. Pas na afloop is geleidelijk (en voorlopig) tot me doorgedrongen op welke manieren je de invloed van deze literatuur zou kunnen onderscheiden.

4. De stad in

Dat romans, verhalen en gedichten gebruikt kunnen worden als oriëntatie op steden, is op zichzelf geen opzienbarend nieuws. Maar zelden of nooit geven wetenschappelijke onderzoekers zich rekenschap van wat deze oriëntatie feitelijk inhoudt. Dat is in vele gevallen vermoedelijk ook niet eenvoudig. Ik doe desondanks een poging aan de hand van eigen ervaringen. Bij het feit dat onderzoekers soms romans en gedichten lezen om een beetje ‘gevoel’ voor bepaalde situaties te krijgen, sta ik niet lang stil, ook al omdat ik eerlijk gezegd geen idee heb hoe wijdverbreid dit is. Het is voldoende op te merken dat de gebruikelijke hulpmiddelen bij het leren kennen van steden meestal oppervlakkig en eenzijdig zijn. Plattegronden zijn onder bepaalde omstandigheden misschien nuttig, maar als je wilt weten wat er achter een stratenplan verborgen zit of wat zich achter de gevels van de huizen en gebouwen afspeelt, kom je met zulke kaarten niet ver – ook niet als je ze aan kunt vullen met toeristische gidsen. Bovendien zijn dit hulpmiddelen die in sommige steden schromelijk tekortschieten, of vrijwel geheel ontbreken. Bombay is een voorbeeld van zo’n stad. De opmerkingen die in Kolanad (2000) over dit onderwerp worden gemaakt, zijn relevant.

De buurten van Indiase steden groeien zoals banyan-bomen, zegt de schrijfter, '(...) de hele configuratie geeft eerder de indruk van een organische, ongeleide groei dan van een logisch stratenplan' (Kolanad 2000: 135). Zonder hulp is het voor buitenstaanders volstrekt onmogelijk er hun weg te vinden. Voordat ik me – respectievelijk in 1996/97 (Bombay) en 1998 (Glasgow) – in genoemde steden als onderzoeker vestigde, had ik beide al oppervlakkig leren kennen. Maar ik heb m'n weg pas redelijk leren vinden aan de hand van literaire schrijvers, in veel sterkere mate dan aan de hand van academische onderzoekers. Ik kom op dit thema verderop in mijn betoog nog terug, laat ik eerst proberen het karakter van de Schotse en Indiase literatuur te schetsen voorzover ik deze bij mijn wetenschappelijke arbeid heb kunnen gebruiken. Ik beperk me noodzakelijkerwijs tot hoofdlijnen.

Tot betrekkelijk recent werden de Schotse schone letteren overwegend getypeerd als kailyard-literatuur. De naam zegt het al, literatuur die zich afspeelt op de vierkante centimeter van het koolveldje dat zich achter het huis bevindt. Sentimente le plattelandsliteratuur, gericht op kleine problemen in het verband van de familie of de buurt. Maar een generatie geleden kwam een nieuwe literatuur tot ontwikkeling, met name in Glasgow... soms val je als stadsonderzoeker wel eens met je neus in de boter. Over deze stad was uiteraard al eerder in romanvorm geschreven, maar incidenteel. Eén zo'n uitschieter is bijvoorbeeld *No Mean City* uit 1935, door A. McArthur en H. Kingsley Long. Het gaat om een sterk geromantiseerd en moraliserend verhaal, waarin het alledaagse leven in de stad ondergeschikt gemaakt is aan de biografie van de knoestige hoofdpersoon, type ruwe bolster blanke pit die moet opboksen tegen armoede en onrechtvaardigheid. Kailyard-literatuur, maar dan gesitueerd in de grote stad. De nieuwe literatuur is een veel realistischer soort 'stadsliteratuur', waar de stad niet alleen fungeert als een decor, maar waarin de levens van mensen op intrinsieke manier met het wel en wee van de stad verbonden zijn. Met de opkomst van deze literatuur zijn vooral de namen verbonden van Alisdair Gray en James Kelman. De laatste roept een druilerig Glasgow tot leven, een voormalige, trotse industriestad op haar retour, de ondermijning bewerkstelligend van de plaatselijke arbeidersklasse. Er is geen werk meer in de machinebouw en de haven, de economie staat in het teken van bijstand en lullige baantjes in de dienstensector. Kelman's *The Good Times* is er diep van doordrongen, maar ook *Greyhound for Breakfast* en zijn sombere *The Busconductor Hines* en *How Late It Was, How Late*, waarmee de auteur in 1994 de *Booker Prize* won. Dezelfde sfeer is te vinden in het werk van Carl McDougall, met name zijn *Lights Below* en in de door hem geredigeerde bundel met verhalen *The Devil and the Giro* (McDougall 1989). De wederwaardigheden van Glasgow over enkele generaties worden beschreven aan de hand van een familiechroniek in het recente *Our Fathers* van de jonge auteur Andrew O'Hagan. De Glasgowergiaanse stadsliteratuur is aanvankelijk sterk politiek gekleurd en heeft hier en daar uitgesproken ideologische trekken (zeker bij Kelman), maar is in de loop der jaren steeds losser en

vrijer geworden. De ontwikkeling is op de voet gevolgd door vooral Moira Burgess in diverse studies en bloemlezingen over het geletterde Glasgow (Burgess 1985; 1998; Burgess en Whyte 1986; zie ook: Whyte 1993; Ritchie 1996). Het zwaartepunt van de Schotse stadsliteratuur heeft zich de laatste jaren onmiskenbaar verlegd naar Edinburgh, waar zich in het voetspoor van Irvine Welsh een hele nieuwe generatie schrijvers heeft gemanifesteerd. Voorbeelden zijn Alan Warner, die vooral de aandacht getrokken heeft met zijn vermakelijke *The Sopranos* en Gordon Legge's verhalenbundels *Near Neighbours* en *In Between Talking About the Football*. Welsh zelf heeft roem (maar ook diepe afkeer) vergaard met *Trainspotting*, *Nightmares*, *Filth* en *Glue* – stuk voor stuk boeken waar de stad en de stedelijke samenleving hoofdrollen in spelen. Als thema komt in de nieuwe Schotse literatuur de positie van mannen naar voren (met als spectaculaire uitzondering 'vrouwenschrijver' Alan Warner): eenzame, onbegrepen mannen. Dikwijls zijn ze werkloos, verslaafd, op tal van verschillende manieren mislukt en opgesloten in een uitzichtloos leven. Daar tegenover staan vaak sterke, zelfstandige, doortastende, sexy vrouwen die het soort morele en maatschappelijke maatstaven belichamen waar de mannen hopeloos bij tekortschieten. Het leven van de mannen draait om (dromen over) seks, drugs, drank, geweld en voetbal. Het speelt zich af in de 'schemes', de naoorlogse suburbs die het uiterlijk van veel Britse steden zo'n troosteloze aanblik geven. De romans en verhalen, af en toe aangevuld met films, vormen vrijwel de enige hulpmiddelen die onderzoekers ter beschikking staan om zich op het leven in de voorsteden en buitenwijken te oriënteren. Veel wetenschappelijke lectuur, vooral de historiserende soorten, richt zich overwegend op de centra van grote steden, terwijl het dagelijkse bestaan van veruit de meeste stedelingen zich daar niet afspeelt.

De Indiase literatuur is buitengewoon omvangrijk en divers en in het Westen grotendeels onbekend, want in een van de vele Indiase talen geschreven die slechts door een handvol Amerikanen of Europeanen kunnen worden gelezen. Maar vooral sinds het overweldigende succes van auteurs als Salman Rushdie (*Midnight Children*) heeft zich een ware explosie voorgedaan van Engelstalige Indiase literatuur. Het heeft er soms de schijn van dat er bijna wekelijks een debutant van wereldformaat wordt uitgegeven. De laatste jaren heeft deze stroom een nog sterkere impuls gekregen na het winnen van de Booker Prize door Arundhati Roy (*The God of Small Things*) in 1997. In haar voetspoor zijn tal van andere debutanten gevolgd, van wie sommigen Roy's niveau moeiteloos lijken te halen (*What the Body Remembers* van Shauna Singh Baldwin, over de Partition, gezien vanuit het standpunt van een vrouw uit de Sikh-gemeenschap, is beslist een meesterwerk). Rushdie (1997: xxii) spreekt over een 'vloed' van uitstekende literatuur die vanaf de jaren tachtig over de wereld is gestroomd. Hij beweert dat de Indiase schrijvers die in het Engels schrijven aanzienlijk beter werk hebben afgeleverd dan wat er in de diverse Indiase talen is geproduceerd in dezelfde periode. "Indo-Engelse" literatuur", aldus de auteur (Rushdie

1997: x), 'vormt misschien de meest waardevolle bijdrage die India te bieden heeft aan de wereld van boeken'. Zijn opvatting is hem niet overal in dank afgenomen en vooral tijdens het Indiase schrijverscongres dat zich in het voorjaar van 2002 in de buurt van Delhi afspeelde, liepen de emoties over dit thema hoog op (Outlook, 25 februari 2002). Ik ben in geen positie om me in deze bijdrage over de waarde van deze oordelen uit te spreken. Kenmerkend voor de 'nieuwe' Indiase literatuur is in ieder geval het sterke kosmopolitische, grootstedelijke karakter – een groot deel van het lezerspubliek maakt ongetwijfeld deel uit van de gegoede, geletterde stedelijke middenklasse. Steden als Bombay, Delhi en Calcutta figureren prominent in de romans en verhalen, ook het Indiase immigrantenmilieu in de Verenigde Staten of het Verenigd Koninkrijk. Tegen dit wereldse decor spelen zich intieme geschiedenissen af, tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, broers en zusters; er is nauwelijks een andere manier te bedenken waarop onderzoekers zo direct geconfronteerd worden met perspectieven op het dagelijkse leven dat zich, normaal gesproken, achter gesloten deuren afspeelt. Ondanks alle ingrijpende veranderingen die zich in de Indiase samenleving als geheel afspelen, zijn veel elementen uit het persoonlijke leven daardoor niet of nauwelijks aangeroerd. De Engelstalige Indiase literatuur laat indringend zien wat het voor vrouwen betekent om een gearrangeerd huwelijk te moeten sluiten en onder de plak van een starre, autoritaire schoonmoeder terecht te komen. De soms verstikkende sociale controle die wordt uitgeoefend in grootfamilies en het grove geweld dat wordt toegepast op zwakken en machtelozen, wordt door tal van schrijvers in gradaties van subtiliteit beschreven. In de bloemlezing van Engelstalige Indiase literatuur die Salman Rushdie samenstelde ter gelegenheid van de vijftigjarige verjaardag van de Indiase onafhankelijkheid, komen schrijfsters en schrijvers voor die op basis van hun vermogen het dagelijkse leven subtiel onder woorden te brengen inmiddels worden gerekend tot de 'groten' van de wereldliteratuur, zoals Anita Desai, Ruth Praver Jhabvala, Arundhati Roy, Vikram Seth, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry en Amit Chaudhuri.

Over de oriënterende functie van literatuur heb ik het al gehad: romans, verhalen of gedichten als 'reisgidsen' naast kaarten en plattegronden. Uit het overzicht van de Schotse en Indiase literatuur blijkt dat deze functie veel omvattender is dan het wijzen van de weg alleen. Maar zelfs op dat vlak is de literatuur onmisbaar. Bombay ligt in een land zonder traditie van kaarten en plattegronden. We hebben bovendien te maken met een 'mega-stad' van omstreeks vijftien miljoen inwoners, die nog aldoor blijft groeien. Een aanzienlijk deel van de stedelijke bevolking is 'vluchtig': gevestigd in sloppenwijken of op straat. Bombay is daardoor een stad met reusachtige 'onbekende gebieden'; zonder gids ben je als onderzoeker – letterlijk en figuurlijk – binnen de kortste keren de weg kwijt en verdwaald. Maar de overzichtelijkheid waarmee een stad als Glasgow in kaart is gebracht, kan

eveneens betrekkelijk worden genoemd. Conventionele reisgidsen leiden de bezoeker naar erkende culturele monumenten in het centrum van de stad, maar laten de voorsteden en buitenwijken, waar zich het 'echte' stadsleven afspeelt, onbesproken.

De literatuur vormt een onmisbare schakel bij de verwerving van het inzicht in wat je misschien de 'emotionele kleuring' van de stad zou kunnen noemen. Schrijvers van romans, verhalen en gedichten hebben een goede antenne voor de vraag waarom in de beleving van sommigen bepaalde delen van de stad worden weggeretoucheerd, terwijl andere delen juist geprononceerd worden. Dat is niet alleen afhankelijk van persoonlijke achtergronden maar ook van de situatie, de tijd en de plaats. Mensen hebben eigen plattegronden in het hoofd, waarop gevaren zijn aangetekend, 'no go areas', maar ook plekken waar je moet zijn om je te vermaken, om speciale andere mensen te ontmoeten, om het stedelijke bestaan tot je door te laten dringen.

In *That Long Silence* schrijft Shashi Deshpande over het leven van Mohan en Jaya, het welgestelde echtpaar uit Bombay dat zich vanwege een politiek schandaal een tijdje terugtrekt uit het sociale leven. Ze verwisselen hun comfortabele woning in het zuidelijke Churchgate voor een flatje te Dadar. Uit Deshpandes typering van de situatie springt onmiddellijk de scherpe tweedeling naar voren die in Bombay bestaat tussen het chique zuiden, waar alles wat ertoe doet zich afspeelt, en het armzalige noorden. In de treurige, uitgestrekte voorsteden leeft het anonieme deel van de stadsbevolking en het lijkt wel dat Mohan en Jaya onmiddellijk de trekken van de nieuwe omgeving overnemen. Als Jaya na de eerste nacht in de flat wakker wordt, hoort ze niet de vertrouwde golfslag van de Arabische zee op de achtergrond, maar een vroege lokale trein die vertrekt – vol met forensen, op weg naar het zuiden om er de kantoren schoon te maken en de telefoons te bedienen. Mohan en Jaya voelen zich volkomen gedesorïenteerd in het kale, lelijke appartement waar ze zich schuilhouden. 'We waren beiden de attributen van ons leven kwijt', mijmert Jaya.

Zonder zijn routine, zijn dossiers, zijn telefoon en zijn afspraken leek hij helemaal niemand te zijn; zeker niet de man, mijn echtgenoot, om wiens behoeften en wensen mijn eigen bestaan draaide. Hij had niks nodig en dus bleef er voor mij ook niks over, niets dat ik kon doen.

198

De in Bombay gesitueerde literatuur biedt een scherp perspectief op de onevenwichtige ontwikkeling van de stad, de tegenstelling zuid-noord; rijk-arm; wonen-werken; consumeren-produceren; hindoe-moslim. Shahani (1995: 102, 103) wijst erop dat de Engelstalige Bombay-literatuur de enorme vitaliteit van de stad belichaamt en de auteur citeert in dit verband Salman Rushdie, die zichzelf beschouwt als een Bombaybewoner in hart en nieren: 'Het soort van grootstedelijke opwinding dat je in Bombay vindt is allang uit Westerse steden verdwenen'.

Op een overeenkomstige manier kan de academische onderzoeker zich

attent laten maken op de specifieke karaktertrekken van Glasgow in de romans, verhalen en gedichten over de stad: de tegenstellingen tussen oost en west, arm en rijk, katholiek en protestant – toegespitst terug te vinden in de voetbalclubs *Celtic* en *Glasgow Rangers* – worden nergens anders zo pregnant op papier vastgelegd. De literatuur draagt ook dimensies aan van de stad die in de academische studie van steden – ten onrechte – volslagen onbekend zijn, dan wel om welke redenen dan ook niet of nauwelijks bestudeerd. Mede om daar verandering in aan te brengen heb ik recentelijk, geïnspireerd door stadsliteratuur, voorgesteld om bijvoorbeeld de stedelijke nacht en de stad als erotisch universum tot serieuze onderwerpen van academische stadsonderzoek te bevorderen (Brunt 1996a; 1996b). Ik ben me ervan bewust dat ik hiermee een veelvoud van uiteenlopende thema's heb aangeroerd. De literatuur is een schatkamer, het is al dikwijls gezegd. De onderzoeker pikt er uiteraard datgene uit wat in zijn kraam te pas komt.

5. Conclusie

In discussies over de verhouding tussen wetenschap en literatuur, tussen het domein van de gecijferden en dat van de geletterden, wordt door academische onderzoekers soms beseft dat zij zélf weliswaar voor de 'inhoud' van kennis staan, maar dat je de communicatie beter aan de beoefenaars van de literatuur kunt overlaten. In de beginperiode van het vermaarde Sociologisch Instituut aan de Universiteit van Chicago bijvoorbeeld, liet men professionele schrijvers – journalisten en literatoren – opdraven om te praten over het vraagstuk van de presentatie van sociologische kennis. Het gevolg van zulke gesprekken was dat de sociologische onderzoeksrapporten die door leden van het Instituut werden gepubliceerd, zo aantrekkelijk mogelijk 'verpakt' werden. Op de omslagen verschenen intrigerende titels en boeiende voorstellingen en de teksten voldeden aan hoge literaire kwaliteitseisen (Lindner 1996; Brunt 1996c). Klassieke studies als *The Gang*, *The Hobo*, *The Taxi-Dance Hall* en *The Gold Coast and the Slum* kwamen tot stand onder de bezielende leiding van Robert Ezra Park, die zijn universitaire afdeling bestierde zoals een redactiechef zijn stadsredactie (Lindner 1996: 31 e.v.). In de geschiedenis van de sociale wetenschappen zou je, denk ik, betrekkelijk duidelijk kunnen aanwijzen dat sommige onderzoekstradities aanzienlijk sterker beïnvloed zijn geweest door de schone letteren dan andere. Om maar twee eigentijdse voorbeelden uit de Nederlandse sociologie te noemen: tegenover de 'literaire' traditie van de Elias-aanhangers staat de 'scientistische' traditie van de verklarende sociologie. Maar het gaat mij om meer dan het toepassen van literaire schrijfformen en technieken in de wetenschap. Wat ik hoop te hebben laten zien is dat de literatuur voor de beoefening van de (sociale) wetenschap een aanzienlijk grotere rol kan spelen, afhankelijk van ieders specifieke interesse en vraagstelling. Het gaat niet alleen om de inspiratie voor academici om hun boodschap beter 'aan te

kleden' door mooier te schrijven of leuke citaten te gebruiken. Hoe belangrijk deze 'versiering' ook mag zijn, centraler is dat literatoren in hun werk de beperkingen van de academische zienswijzen laten zien. Uit mijn eigen onderzoekspraktijk weet ik dat romans en gedichten in tal van opzichten 'attenderend' kunnen zijn en de onderzoeker attent maken op condities en processen die hij anders nauwelijks of helemaal niet zou opmerken. Maar ik zie in dat nader onderzoek geboden is, omdat conclusies die exclusief op basis van eigen ervaringen getrokken zijn, gemakkelijk kunnen misleiden.

Toch meen ik te weten dat zelfs in de sociale wetenschap onderzoekers overwegend geneigd zijn om hun aandacht exclusief te richten op verschijnselen die te tellen en te meten zijn – alsof het leven niet zou draaien om dromen, wensen, verlangens, ambities, en andere moeilijk grijpbare gevoelens en stemmingen. Zulke zaken zijn moeilijk te vatten, dat is duidelijk, maar dat ontslaat ons niet van de noodzaak er geschikte woorden en begrippen voor te vinden.

Geraadpleegde literatuur

(NB: in deze lijst zijn alleen verwijzingen naar non-fictieve werken opgenomen)

Boelen, Marianne W.A. (1992) Street Corner Society: Cornerville Revisited. *Journal of Contemporary Ethnography* 21 (1) 11-52.

Brunt, Lodewijk (1996a) De stedelijke nacht en het diëcentrisme in de sociologie. In: *Stad*, idem. Amsterdam: Boom, p. 70-86.

Brunt, Lodewijk (1996b) De koude stad, de warme stad. In: *Stad*, idem. Amsterdam: Boom, p. 53-70.

Brunt, Lodewijk (1996c) Een stad als symbool: De herwaardering van de Chicago School in de sociologie. In: *Stad*, idem. Amsterdam: Boom, p. 31-53.

Burgess, Moira (1986) *The Glasgow Novel: A Survey and Bibliography*. Motherwell, Glasgow: Scottish Library Association; The Mitchell Library.

Burgess, Moira (1998) *Imagine a City: Glasgow in Fiction*. Argyll: Argyll Publishing.

Burgess, Moira and Hamish Whyte (red.) (1985) *Streets of Stone: An Anthology of Glasgow Short Stories*. Edinburgh: Salamander Press.

Fyfe, Nicholas R. (1998) (red.) *Images of the Street: Planning, Identity and Control in Public Space*. London, New York: Routledge.

Gans, Herbert (1991) *People, Plans, and Policies*. New York: Columbia University Press & Russell Sage Foundation.

Goudsblom, Johan (1974) *Balans van de sociologie*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.

Jensen, Stine (2000) Postmoderne hutschluts. *NRC-Handelsblad*, 29 september.

Keunen, Bart (2000) *De verbeelding van de grootstad: Stads- en wereldbeelden in het proza van de moderniteit*. Brussel: VUB PRESS.

Kolanad, Gitanjali (2000) *India: A Guide to Customs and Etiquette*. London: Kuperard.

Kudchedkar, Shirin (1995) *Poetry and the City*. In: Sujata Patel and Alice Thorner (red.) *Bombay: Mosaic of Modern Culture*. Bombay, Delhi,

- Calcutta, Madras: Oxford University Press, p. 126-165.
- Lehan, Richard (1998) *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Lindner, Rolf (1996) *The Reportage of Urban Culture: Robert Park and the Chicago School*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Lynch, Kevin (1960) *The Image of the City*. Cambridge: The MIT Press & Harvard University Press.
- McDougall, Carl (red.) (1989) *The Devil and the Giro*. Edinburgh: Canongate.
- Merry, Sally Engle (1981a) *Urban Danger: Life in a Neighborhood of Strangers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Merry, Sally Engle (1981b) *Defensible Space Undefined: Social Factors in Crime Control Through Environmental Design*. *Urban Affairs Quarterly* 16 (4) 397-422.
- Mol, Hein (1980) *Memoires van een havenarbeider*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij; oorspronkelijk 1932.
- Raban, Jonathan (1975) *Soft City*. Glasgow: Fontana/Collins.
- Ritchie, Harry (red.) (1996) *New Scottish Writing*. London: Bloomsbury.
- Rushdie, Salman (1997) Introduction. In: Salman Rushdie en Elizabeth West (red.) *The Vintage Book of Indian Writing, 1947-1997*. London: Vintage, p. ix-xxiii.
- Shahani, Roshan G. (1995) *Polyphorous Voices in the City: Bombay's Indian-English Fiction*. In: Sujata Patel en Alice Thorner (red.) *Bombay: Mosaic of Modern Culture*. Bombay, Delhi, Calcutta, Madras: Oxford University Press, p. 99-113.
- Thomas, William I. en Florian Znaniecki (1918/20; 1927; 1958), *The Polish Peasant in Europe and America*.
 1. 1918/20 – 5 vols; 2 vols: Chicago: The University of Chicago Press & 3 vols: Boston: Badger.
 2. 1927 – 2 vols: New York: Alfred Knopf.
 3. 1958 – 2 vols: New York: Dover.
- Whyte, Hamish (1993) *Mungo's Tongues: Glasgow Poems, 1630-1990*. Edinburgh, London: Mainstream Publishing.
- Whyte, William Foote (1943) *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: The University of Chicago Press; 4th edition 1993
- Whyte, William Foote (1993) *On the Evolution of Street Corner Society*. In: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*, 4th edition. Chicago, London: The University of Chicago Press, p. 279-373.
- Wirth, Louis (1938) *Urbanism as a Way of Life*. *American Journal of Sociology* (xlv) 1-24.